

Kunnafoni damadow ka jɛsin dugumisenw keneyabaarakelaw ma

Jɔn ye keneyabaarakela ye dugumisenw kɔnɔ?

Dugumisenw kɔnɔ, keneyabaarakela ye mɔgɔ ye, mɔgɔ min b'a ka denbaya n'a sigijɔgɔnw demɛ ka keneya sabaɗilen sɔrɔ. Tuma dɔw la, o tigilamɔgɔw be sugandi dugumɔgɔw fɛ ka da u ka dɔnniya kerɛnkerɛnnen n'u ka mɔgɔlandiya kan.

Dugumisenw kɔnɔ, keneyabaarakelaw dɔw be kalan ni demɛ sɔrɔ cakɛda dɔw fɛ i n'a fɔ keneya minisiriso. A dɔw yere tɛ demɛ fosi sɔrɔ demɛbaga jɛkuluw fɛ. I b'a sɔrɔ dɔrɔn u ka sigidamɔgɔw ka bonya n'u ka danaya b'u kan k'a sabu kɛ u ka dɔnniya ye keneya kan. U be dɔnniya sɔrɔ u ka yere lakalan n'u ka jateminɛ an'u ka keneyabaara matarafali fɛ.

Ni kuma diyara an da, an be se k'a fɔ ko **mɔgɔ o mɔgɔ b'a ka sigida yelema k'a kɛ yɔrɔ saniyalen ye, an be se k'o tigi wele ko sigida keneyabaarakela**. I n'a fɔ:

- Bangebaga minnu b'u denw dege yere saniya la;
- Senɛkɛla minnu be fara jɔgɔn kan ka kɛ jɛkulu ye, walasa k'u ka sɔrɔ yiriwa;
- Karamɔgɔ minnu b'u ka kalandenw lakalan banaw kunbencogo ni joliw furakecogo la;
- Denmisen minnu b'u bangebaga kunnafoni u ka dɔnniyaw sɔrɔlen kan kalanso la;
- Butikitigiw be se k'u ka fura feeretaw tacogo numan jɛfɔ ani ka ladilikan di u ka sannikelaw ma (sɛben jɛ 338 lajɛ);
- Lajiginmuso minnu be muso kɔnɔmaw la di u ka dumuni duntaw kan.

Nin gafe in dabɔra keneyabaarakela bɛɛ kama, kumalasarunya na mɔgɔ o mɔgɔ b'a fɛ ka baara kɛ jama fɛ, walasa k'a yerekun, a ka denbaya, ani sigidamɔgɔw ka keneya yiriwa.

Aw mana ke keneyabaarakela siya o siya ye aw ka sigida la, aw y'a bila aw hakili la ko nin gafe in ma seben aw kelen tɔɔ la. A dabɔra bee de kama, o la aw ye a kɔɔ kunnafoni di bee ma!

Aw ye baara ke ni nin gafe in ye walasa k'aw ka dɔnniya jensen!

Aw be se ka to ka mɔɔɔ dalaje ka gafe in kalan; ani ka hakilina falenfalen ke sigidaw kan kelen kelen.

Dugumisenniw kɔɔ, keneyabaarakela be sigi dugu kɔɔ ka baara ke mɔɔɔ fe. A haminanko folɔ ka kan ka ke sigidamɔɔɔ demeni ye n'a ka dɔnniya ye.

Hakilijigin ka jesin keneyabaarakelaw ma

Nin gafe in be kuma aw ka sigida **saniya makow** kan. Nka walasa ka sigidamɔɔɔ deme k'u ka dugu ke yɔɔ saniyalen ye, aw ka kan k'u ka **hadamadenya makow** fana dɔn. Mɔɔɔ faamuyali ni baara kanuni nafa ka bon ka teme keneya dɔnniya yere kan.

Nin ye hakilina damadɔw ye minnu be se k'aw deme ka baara ke ka je keneya ni hadamadenya makow kan:

1. Aw ye mɔɔɔ mine ka je

Kumakan duman, nisɔndiya, ani k'i madon mɔɔɔ la, k'i yere k'u dɔ ye, olu nafa ka bon furakeli la ni fura yere ye. **Aw ye mɔɔɔ tɔw mine i n'a fɔ aw yere.**

denyereni bara la k'o ye fura ye. Aw ben'a fo k'aw be nin hakilina ninnu yelema, nka mɔɔ minnu dalen don nin kokɔɔ ninnu na, aw ye aw muɔu u kɔɔ wa fana aw k'u bonya. Aw kan'a fo u ye abada k'u be fili la, aw ye u lafaamuya **kun jumen na** a ka kan ka ke cogo were la.

A ka gelen ka mɔɔw taabolo falen ka da u kɔɔna tije kan. O n'a ta bee, an ka kan k'u bonya ka da u ka taabolow kan.

Tubabufura te bana bee furake. A ye bana dɔw furake, nka a nana ni bana werew ye minnu ka jugu kɔsebe ka teme. Mɔɔw be laban ka siri tubabufuraw ni dɔɔtɔɔbaw la, ka fura caman ta fo u be jine u yerekun demecogo kɔ.

Aw ye taaboloyelema baaraw ke ni hakili ye. Aw ye aw ka sigidamɔɔw ka laadaw n'u danbew bonya. Aw y'u deme u ka se ka baara ke n'u seko n'u donko bee ye.

Sani aw ka farafinurakelaw ni lajiginimusow juguya, aw ye baara ke u fe.

Aw ye donniya jini u fe, aw k'a to u fana ka donniya sɔɔ aw fe.

4. Aw y'aw ka donniya danyɔɔw don

Aw ka donniya bonya n'a dɔɔya te fen tije, n'a y'a sɔɔ aw be baara puman ke ka ben aw ka donna ma. O cogo kelen na, **keneyabaarakela bee ka kan ka baara ke n'u seko bee ye.**

Aw kan'aw yere bila baara dɔw kene kan min donniya t'aw la, sango n'o b'a to aw ka faratibaw ta.

Aw sendonni n'a donbaliya baara dɔw la, o sababu be bɔ aw taayɔrɔw janya la walasa ka demɛ numan sɔrɔ.

Misali la, muso dɔ jiginna, aw nɛ b'a la basibɔnta ka ca ka temɛ. N'o y'a sɔrɔ aw ni dɔgɔtɔrɔso cɛ te leri tilance taama bɔ, aw be taa n'a ye yen joona. Nka n'aw ni dɔgɔtɔrɔso yɔrɔ ka jan, aw dun b'a dɔn fana basibɔnta ka ca muso in na, aw b'a kɔnɔbara munumene ka kepe denso ma. Walima aw be jolilajɔ pikiri (*ocytocique*) kelen ke a la, hali n'aw ma deli k'a ke (sɛben nɛ XXX laje).

Aw kana farati ka baara ke, aw te min nɛdɔn. Nka n'aw b'a dɔn ko tijeni bena ke, aw kana siran k'a laje ka ko dɔ ke, sango n'aw yere b'a dɔn k'o be se ka ke sababu numan ye aw ka banabagatɔ ma.

Baara kɔnɔ, aw y'aw danyɔrɔw dɔn. Nka aw kana sika abada k'aw hakili jakabɔ fen kuraw kan k'aw ka dɔnta layiriwa. Sanga ni waati bɛɛ, aw ye aw seko bɛɛ ke k'aw ka banabagatɔ lakana. Aw y'u bila aw yerekun nɛ.

A kera cogo o cogo, aw ye baara ke ni naniya numanya ye.

Aw kana dɔnniya jinini dabila abada. Aw kana sɔn abada mɔɔ k'a fɔ aw ye ko fɛn bɛ yen aw man kan min dɔn.

5. Aw kana dɔnniya jinini dabila abada.

Waati o waati n'aw bɛ se ka kalan ke ka dɔ fara aw ka dɔnniya kan, aw y'o ke

Gafe ni kunnafoni fɛn o fɛn b'aw bolo kɔrɔ, aw ye olu kalan walasa k'aw ka baara n'aw ka mɔɔlafaamuya yiriwa.

Waati bɛɛ, aw ye dɔnniya jinini kalanbagaw fɛ i n'a fɔ: dɔɔɔɔɔɔ, foroba keneyaso baarakelaw, sɛnɛ karamɔɔɔbaw ani mɔɔ wɛrɛ minnu bɛ se k'aw lakalan.

Aw kan'a to abada kalan wɛrɛw ka taa k'aw dan, minu bɛ dɔ fara aw ka dɔnniya kan.

Aw ka baara fanba ye mɔɔ lakalan ye, nka n'aw ma to ka dɔ fara aw ka kalan kan, waati dɔ bɛna se, aw tena fɛn kura sɔrɔ ka jɛfɔ mɔɔ tɔw ye.

6. Aw bɛ mɔɔw lakalan fɛn minnu na, aw yɛrɛ k'olu waleyɛ

Ka d'a kan, mɔɔw bɛ jatɛmine ke kɔsɛbɛ aw ka ketaw la ka tɛmɛ aw ka fɔtaw kan. Keneyabaarakɛla ka kan k'a janto a yɛrɛkun taabolo la walasa ka ke misali numan ye sigida la.

Mɔɔw tena sɔn aw bolo ka jɛɛn matarafa k'a sɔrɔ fɛn tɛ aw yɛrɛ ka du kɔɔ.

Karamɔɔ numan tɛ mɔɔw wajibiya, nka a bɛ misaliw de di.

O cogo kelen na, n'aw bɛ forobabaaraw boloda, aw y'aw sigi n'a ye k'aw yɛrɛ bɛna baara ke kɔsɛbɛ ka wɔsi i n'a fɔ mɔɔ tɔw.

7. Aw y'a jira ko aw ka baara kanu b'aw la

N'aw b'a fe mɔɔw ka baara ke ka bo mɔɔ la, k'u ka keneya layiriwa, o k'a sɔɔ aw minnu bolo be baara in na, a kanu ka sɔɔ aw yere la. N'o ma ke, jon de bena tugu aw ka misaliw ko?

Aw minnu ye sigida misali jumanw ye, n'aw ye foroba baaraw damine, aw ye jama lapenaje walasa aw bee ka nisɔndiya sɔɔ. Ka foroba kolon lamini sango baganw kana gere a la. O be se ka ke baara gelen ye. Nka ni dugu bee nana n'u ka deme ye i n'a fo minfen sumalenw, folifenw ka penaje don baara senkɔɔ, baara be teliya; wa bee be wasa sɔɔ a la. Hali denmisenniw fana be sɔn baara gelenw ma n'a y'a sɔɔ a be ke tulon ni yeke kɔɔ.

Aw be mɔɔw lakalan baara minnu na, aw yere k'o waleyaw ke, n'o te, mɔɔsi tena aw lamen tuguni.

N'aw bilala jama je k'u deme, a be se ka ke aw be sara a baara la i n'a fo aw te sara cogo min, o kan'aw bali ka baara ke ka je, sango ni mɔɔw don, aw sarali se te minnu ye.

O b'a to aw be mɔɔw ka bonya n'u ka danaya sɔɔ, o ka fisa ni sanu ni wari ye.

8. Bana kunben ka fisa ni bana furake ye

Keneyabaarakela man kan ka sigi fo mɔɔw ka bana. A ka kan k'u kunnafoni waati bee walasa k'u tanga banaw ma ani ka to keneya ni lafiya la don nataw kɔɔ.

Bana caman be yen minnu kunbenni ka mɔɔ. O la, aw ka kan ka mɔɔw deme k'u lafaamuya u ka keneyako geleyaw kan a ni ka fura jini u la.

Bana caman sɔɔcogo ka ca. Walasa ka keneya kuntaalajan sɔɔ, fo aw k'a jini ka banaw sidon ani k'u sɔɔcogo keke.

Misali la, dugumisenni caman kɔɔ, kɔɔbolibana ye denmisenw ka saya sababu ye. Kɔɔbolibana jesen ka di yɔɔ mɔɔlen de la, i n'a fo jegen te yɔɔ minnu na ani saniya matarafabaliya. Walasa keneya ka sabati, aw be jegenw sen ani ka dugudenw lakalan saniya taabolow la.

Nka balodese be denmisen minnu na, nin bana ninnu be dankari olu de la barisa fanga t'u la ka banaw keke. Walasa ka kɔnɔboli keke, aw ye to ka dumuni nafamaw di denmisenw ma.

Munna balodese be denmisen caman na?

- Barisa denbaw t'a don ko sinji de nafa ka bon kɔsebe wa?
- Barisa u bangebaw ka senekedugukolo man bon, wari caman t'u fe, o de kama u te balo caman sɔrɔ wa?
- Barisa i b'a sɔrɔ setigi damadɔ be yen, olu de be faantanw ka dugukolo n'u ka sɔrɔ be tigiya ta wa?
- Barisa faantanw te u ka dugukolo baaraa kecogo numan na wa?
- Barisa mɔgɔw be den caman sɔrɔ u te se minnu ka balo n'u ka furakeli kɔrɔ wa?
- Barisa dutigiw jigilamisenyalen don, o de kama warini min b'u bolo, u b'o tije musofuru ni dɔlɔmin na wa?
- Barisa mɔgɔw te sinijesigi, u t'a don fana ko n'u ye jɔgɔn deme o b'u lafiya wa?

Aw ben'a ye ko nin waleya kofɔlen ninnu caman de ye denmisen saya sababu ye aw ka sigidaw la.

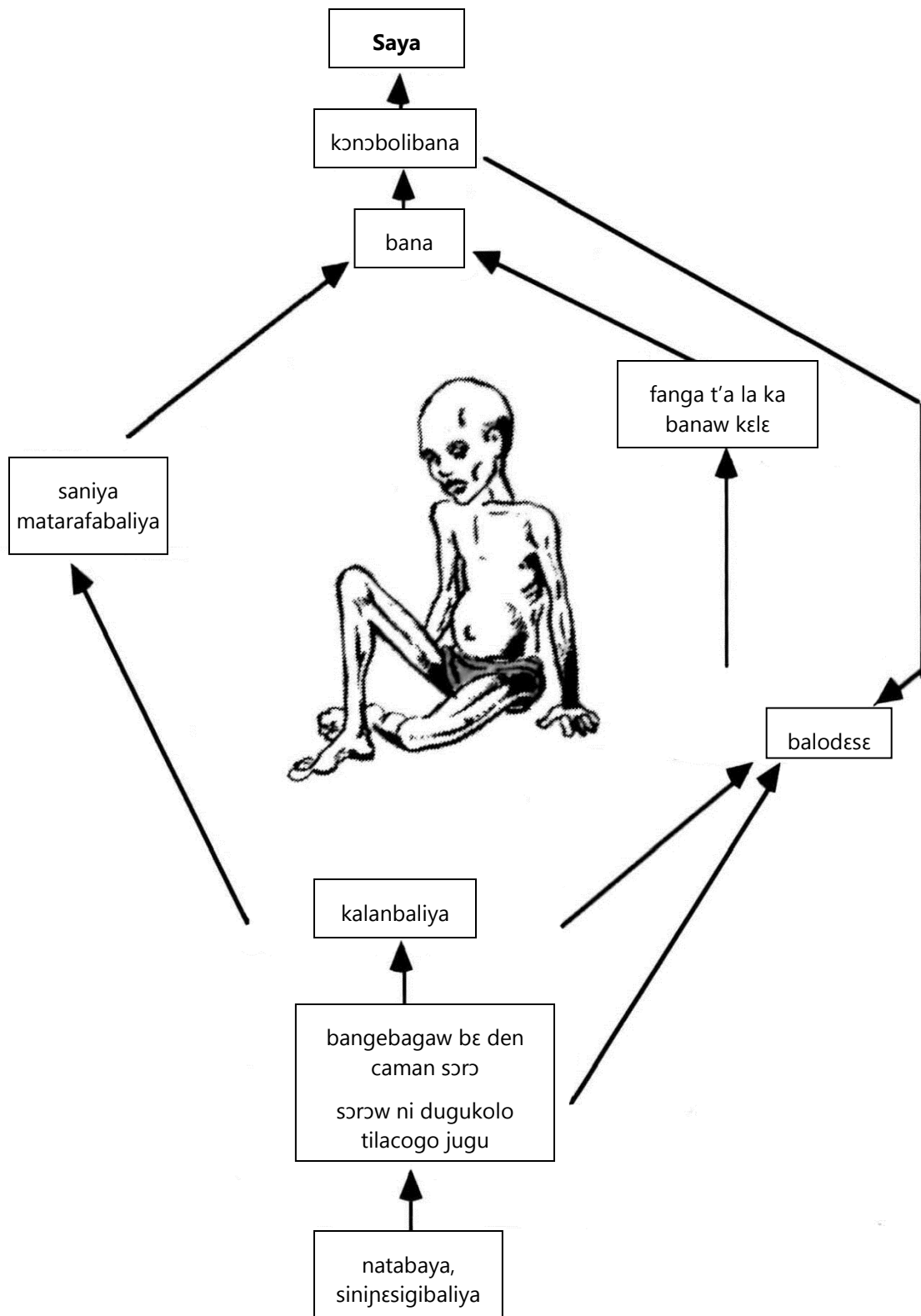

Aw ye mɔgɔ tw deme u ka sinijesigi.

An dalen don a la k'aw bena mɔɔ demetaw sɔɔ. Keneyabaarakela ka kan k'a ka sigidamɔɔw demɛ, u k' u ka geleyaw dɔn ani ka yeɛma don u la cogo bɛɛ la.

Aw y'aw hakili to a la, walasa ka denmisɛn saya kɛɛ kɔɔbolibana senfɛ, jɛgɛn senni dɔɔn t'a jɛ dɛ, fo aw k'u minniji kɛ jisanuman ni keneyaji (*Solution de réhydratation orale, SRO*) de ye. Aw bena a ye fana ko bangekɔɔsi fɛɛɛw, sɛnɛ yiriwali ani aw ka jɔɔndɛmɛ de nafa ka bon.

Sinjɛsigibaliya ni natabaya de ye geleya ni bana caman sababu ye. N'aw b'a fɛ aw ka sigidamɔɔw ka lafiya, aw y' u lakalan jɔɔndɛmɛ baaraw la, farajɔɔnkan ani sinjɛsigi baaraw.

Saya sababuw kɔɔbolibana sen fe

Kun caman b'an bali k'an mako don an ka keneya la

An ye sababu dogolen dɔw dɔn kɔnɔbolibana ni balodese la. Nin cogo kelen na, aw ben'a kɔlɔsi ko bala sɔrɔcogo, dugukolo tilacogo, ani mɔgɔw taabolo ka jɛsin jɔgɔn ma, olu de ye keneya geleya caman kun ye.

N'aw ka sigida bɛe lajelen ka lafiya ye aw haminanko ye, aw ka kan k'u demɛ ka fɛere sɔrɔ nin geleyabasugu ninu de la.

Keneya tɛ dan bana ntanya dɔrɔn ye. Farikolo, hakili, ani sigiyɔrɔ lafiya; olu de ye keneya ye. Mɔgɔw bɛ lafiya sɔrɔ yɔrɔ la danaya ni jɔgɔndemɛ bɛ yɔrɔ min na walima sigijɔgɔnw bɛ jɔgɔn demɛ yɔrɔ min na ka jɛtaabaaraw ke ani ka bɔ kɔgɔ la cogo bɛe la.

Dugu jɛ o jɛ, aw ye fura jini geleyaw la. Nka aw kana jine abada k'aw ka baara fɔlɔ de ye aw ka sigida yiriwali ye, k'a ke yɔrɔ ye saniya ni hadamadenya sabatilen bɛ yɔrɔ min na.

Keneya baarakela jɔyɔrɔ ka bon kɔsɛbɛ, a ka kan ka baara damine yɔrɔ jumen?

Aw y' aw ka sigidamɔgɔw jatemine

Aw lamɔna sigida min na, aw b'o yɔrɔ keneya geleya n'a kow bɛe dɔn. Nka ka faamuyali caman sɔrɔ, aw bɛ jatemine ke sira bɛe fe.

Dugumisenni w kɔnɔ, bɛe ka lafiya ye keneyabaarakela kungo ye. Aw bɛ mɔgɔ min dɔn o, aw tɛ min dɔn o, aw ye bɛe mine ka jɛ minɛcogo kelen na. Aw ye taa u sɛgɛɛ.

Aw ye to ka taa bɔ u ye u ka so, u ka forow la, u ka jɔgɔn dalaje yɔrɔw la, lakɔlisow la. Aw y'u demɛ u ka hɛrɛw n'u tɔrɔkɔw la. Aw ye jatemine k'u fe u ka don o don koketaw kan minnu bɛ keneya sabati, walima minnu yere bɛ bana ni fiɛ lase u ma.

Sani aw ka baara o baara damine aw ka sigida la, aw b'aw hakili jakabɔ fɛnw kan, baara tɛ taa fɛn minnu kɔ ani a bena ke cogo min na. Aw bɛ nin fɛn ninu jatemine:

1. Mako gelɛnw: Mɔgɔw bɛ fɛn minnu jate geleyabaw ye.
2. Mako yerɛyɛrɛw: fɛn minnu ka kan ka ke walasa ka fɛere kuntaala janw sɔrɔ.
3. Timinandiya wale: mɔgɔw sɔrɔli ka baaraw laben ani k'u kɔlɔsi.

4. Fɛɛrɛw:mɔɔw, baarakɛminɛw, ani baara tɛ taa mɔɔ min kɔ walasa ka ɲaniya talɛnw waleya.

Nin ye misali ye min bɛ nin kumakan naani nafa jira. A bɛ se ka kɛ sigarɛtiminnaba dɔ nana a fɔ aw ye ko a ka sɔɔsɔɔ tɛka nɔɔya.

A b'a ɲini cogo bɛɛ la ka sɔɔsɔɔ in furakɛ.

A ka laɲini yɛrɛyɛrɛ (walasa ka gɛleya furakɛ)de ye ka sigarɛti bila.

Walasa ka sɔɔsɔɔ furakɛ, a tigi ka kan ka sɔn ka sigarɛti bila. A ka kan ka sigarɛti bilali nafa dɔn.

Kunnafoni sɔɔɔli a yɛrɛ n'a somɔɔw fɛ sigarɛtisisi kɔkɔw kan, o bɛ se k'a dɛmɛ kɔsɛbɛ. A somɔɔw n'a teriw ka dɛmɛ bɛ se ka kɛ fɛɛrɛ ɲumanw ye.

Makow jinini

Keneyabaarakela ka lapini fɔɔ de ye ka keneya geleyabaw ani sigidamɔɔw haminanko fanbaw dɔn. N'aw ye jininkali laben, aw be se ka kunnafoni nafamaw fara ɲɔɔn kan walasa ka geleyabaw ni mako nafamaw dɔn.

Seben je nataw kɔɔ, jininkali misali damadɔw be yen minnu be se ka ke. Nka aw y'aw hakili jakabo jininkaliw kan minnu nafa ka bon **aw ka sigida la**. Aw ye jininkaliw ke minnu b'a to aw be kunnafoniw sɔɔ, ani minnu b'a to fana mɔɔ tɔw b'u yere jininka.

Aw ka jininkali man kan ka caya kojugu, u man kan ka geleya kojugu fana sango n'awbe yala da ni da... Aw man kan yeɛ mɔɔw la barisa o man di u ye. Waati min n'aw be segesegeli ke, aw be mɔɔwfelaw ni u niikankow jatemine. A juman yere ye aw kana taa ni jininkali seben ye aw fe. Nka, walasa aw k'aw ka sigida makow dɔn, jininkali nafama dɔw ka kan ka to aw hakili la.

Aw be se ka jininkali sugu minnu ke

A dabɔra ka sigida makow dɔn keneya sira fe, o sira kelen na, ka mɔɔw bila hakili jakabo la.

Mako gɛɛnw

Fen jumen be jate i n'a fɔ keneya taabolo don o don (janamaya, baarakɛcogo, laadaw, o n'a ɲɔɔnw)? Geleya, haminanko, ani mako kerɛnkerennen jumenw be mɔɔw la keneya sira kan ani fen werew la?

So ani saniya taabolow

Sow jɔɔn don ni minɛn jumenw ye? Cogodi? Kokow be cogodi? Sow dugunana be cogodi? Sow jɛɛn don wa? Tobili be ke gwakulu kan duguma wa, walima a be ke min? Mɔɔw be da mun kan? Dumuni be ke min?

Dimɔɔ, jimi, dabi, jine, walima fen werew geleya be yen wa? U be cogodi? Mɔɔw b'u keɛ cogodi? An be se ka mun werɛ ke?

Dumuni be marayɔɔ juman na wa? Halisa an be se k'a tanga ka je cogodi?

Bagan jumenw be du kɔɔ (wuluw, shew, lew, o n'a ɲɔɔnw)? U be geleya jumenw lase mɔɔw ma?

Bana jumenw be baganw mine ka caya? U be se ka yeɓema mɔɔw fe cogodi? An be se ka mun ke walasa k'u kele? Mɔɔw be ji ta min? Ji in saniyalen don wa? Feere jumenw tigelen don?

Ƴegen be du joli kɔɔ? Du joli b'u matarafa ka je?

Dugu saniyalen don wa? Ƴamanw be bon min? Munna?

Sigidamɔɔw

Mɔɔw joli sigilen don dugu kɔɔ? Mɔɔw joli si te san 15 bo?

Mɔɔw joli kalannen don? Mɔɔw joli be kalan na sisan? Denmisenniw be lakalan u ka koketaw la wa? Denmisenniw be lakalan cogo were jumen na?

Denmisenni joli bangeraninan? Joli fatura?

U ka saya sababu ye mun ye? U tun ye san joli ye? Saya ninnu tun be se ka bali wa? Cogodi?

Sigidamɔɔw beka caya walima u beka doɔɔya? O be na ni geɓeya ye wa?

Salon, mɔɔw kelen kelen be banana siɓe joli? Bana kelen kelen be ye tile joli ke? Bana walima joginda suguya jumen tun be mɔɔw kelen kelen na? Munna?

Bana basigilen be mɔɔw joli la? Bana suguya jumenw don? Den joli be muso fanba bolo? Den joli fatura? O sababu boɔa mun na? U fatura k'u si to san joli la? Kun were jumenw tun be yen?

Denmansa joli t'a fe ka den caman soɔo tuguni? Walima ka bangew janya ɔɔɔn na? Kun jumenw na?

Balocogoya

Denba joli be sin di u denw ma? O kuntaala be waati joli bo? O den ninnu ka kene ka teme denw kan minnu ma sin min wa? Munna?

Balo fanba ye jumenw ye? U be bo min?

Mɔgɔw bɛ balo ninnu minɛ ka jɛ wa?

Den joli fanga ka dɔgɔn (sɛbɛn jɛ__) walima balokodɛsɛ taamasijɛ bɛ joli la?
Balocogo juman jumɛn dɔnniya bɛ denmansaw ni kalandɛn denmisɛnw na?

Mɔgɔ joli bɛ sigarɛti min?

Mɔgɔ joli bɛ dɔɓɓɔ walima minfɛn wɛrɛw min? O bɛ kɔɓɓɔ jumɛn lasɛ u yɛrɛ ni u
ka denbaya ka kɛnyɛ ma (sɛbɛn jɛ__)?

Dugukolo ni balo

Suman caman bɛ sɔrɔ dugukolo la du
kɛlɛn kɛlɛn bɛɛ yɛ wa? Suman caman bɛna
to ka sɔrɔ dugukolo la ni denbayaw bɛka
bonyɛ wa?

Sɛnɛkɛdugukolo tilalɛn don cogodi? Mɔgɔ
joli ka dugukolo y'u yɛrɛ ta yɛ?

An ka kan ka baara jumɛn kɛ walasa ka
suman caman sɔrɔ dugukolo la? Sumanw
ni balow bɛ mara cogodi? Tijɛtaw ka ca a la wa? Munna?

Furakeli ani kɛnyɛ

Jɔyɔrɔ jumɛn bɛ lajiginnimusow ni farafinurakɛlaw la kɛnyɛ sira fɛ?

An bɛ farafinfura suguya jumɛnw kɛ ka furakeli kɛ? Fura jumɛnw ka jɛ kɔsɛbɛ?
Kɔɓɓɔ bɛ a dɔw la wa?

Kɛnyɛaso dɔ yɔrɔ ka surun aw la wa? U ka jɛ wa? U ka baarakɛwari yɛ joli yɛ? U
matarafalɛn don wa?

Denmisɛnni joli bolocilɛn don? Bana jumɛn boloci don?

Bana kunbɛn fɛɛrɛ jumɛn wɛrɛw labɛnnɛn don? Jumɛn wɛrɛw bɛ sɛ ka sigi sɛn
kan?

Yɛrɛdɛmɛ

Fɛn jumɛnw bɛ yɛn minnu bɛ sɛ ka gɛlɛya don

mɔgɔw ka keneya ni u lafiya la sisan ani don nataw la?

Keneyako geleyaw la, jumenw be yen mɔgɔw yere be se ka minnu jɛnabɔ u yere ye? U be se k'u jigi da mɔgɔ were ka demɛ kan kɔsɛbe wa?

A ka di mɔgɔw ye ka fɛrɛw sɔrɔ k'u yere furake ka jɛ wa? Munna? U be se ka mun were kalan ka fara o kan? Geleya jumenw be o la?

Setigiw ka hake ye mun ni mun ye? Faantanw dun? Cɛw dun? Musow dun? Denmisenniw fana dun? Nin jɛkulu ninnu kelen kelen bɛɛ be mine cogo jumen na? Munna? O ka ji wa? Mun ka kan ka yelemɛ? Jɔn ka kan k'a ke? A ka kan ka ke cogodi?

Mɔgɔw be baara ke jɔgɔn fɛ ka bɛɛ mako dɔn wa? U be jɔgɔn demɛ mako gɛlenw na wa?

An be se ka mun ke dugu kɔnɔ walasa k'a dugusigi diya? Aw ni dugudenw be se ka baara damine fen jumen na?

Ka baara ke ni an yere bolokɔrɔminɛnw ye walasa ka makow jɛnabɔ

Aw ka geleyaw furakɛcogo be bɔ aw yere bolokɔrɔfenw de la.

Baara dɔw tɛ taa mɔgɔ werɛw ka demɛ kɔ (baarakɛminɛn, baarakɛla, mɔgɔ werɛw). Misali la, boloci tɛ se ka ke ni fura dɔw tɛ, fura minnu be bɔ jamana werɛw la tuma dɔw.

Baara dɔw bɛɛ be se ka jɛnabɔ ni bolokɔrɔminɛnw ye. Du dɔ walima jɛkulu dɔ be se ka jimarayɔrɔ kori walima ka jɛgen dɔw jɔ ni u bolokɔrɔminɛnw ye.

Demɛ minnu dɔw be bɔ kɔfɛ, i n'a fɔ bolocifuraw ani fura nafama dɔw, olu be se ka na ni yelemabaw ye keneyako la. Aw ka kan k'aw jija k'olu sɔrɔ.

Nka tuma caman, a da ka di mɔgɔw la n'u be se ka baara ke n'u yere bolokɔrɔfenw ye.

N'aw be se ka baara ke aw yere ye, aw tena siri mɔgɔ were ka demɛ na, wa aw ka sigidida bena yiriwa ani ka keneya sɔrɔ.

Aw y'a jini mɔɔw fe aw seko bee la, u ka baara ke n'u bolokɔɔfenw ye.

Sinji –Balo numan geregere– A ka ni ni nɔnɔ feereta bee ye.

Aw be se k'aw jigi da a kan waati bee ani a ka ca a la, a da ka di, wa fana a nɔ ka ni. N'aw be se, misali la, aw y'a jini denbaw fe, u ka denw balo ni sinji ye. O ka fisa ni biberɔn ye. O b'a to u be da u yere la k'a sababu ke an bolokɔɔfen numanw ye, n'o do ye sinji ye. O be denw kisi bana caman ma ani ka denyereni caman ka saya bali.

Aw ka keneya baara la, aw y'aw hakili to nin na kɔɔbe:

Mɔɔw ka keneya sabatili fura numan b'u yere bolo.

Baara min ka kan ka ke, o be waleya cogodi ani a be damine ni fen jumen na?

Aw tilalen ko makow ni sɔɔw fɛfɛsɛli la, aw ni mɔɔw ka kan ka baaraketa nafamaw boloda minnu folo ka kan ka ke. Aw be se ka mɔɔw deme ka fen caman ke walasa u ka keneya ka sabati. Dɔw nafa kuntaala man jan. Dɔw b'a to mɔɔw walima sigida bee ka lafiya sɔɔ don nataw la.

Dugumisen caman na, dumuni nafama dunbaliya be na ni kɔkɔ caman ye ka nesin mɔɔw ka keneya ma. **Mɔɔw te se ka keneya sɔɔ ni u te dumuni**

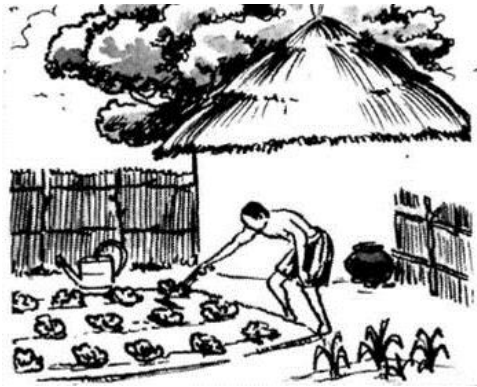
naƙama dun k'ƙu fa. Hali n'aw b'a fe ka geleya werew keke, ni kongo be mogo la, walima ni denmisenniƙa ka balo dafalen te, balocogo juman ka kan ka ke aw haminanko folo ye.

Hali n'o y'a soro sababu caman be balodese la, kumbencogo caman fana be a la. Aw ni sigidalamogo be se ka ben kelen kan, ka soro ka baaraketaw boloda.

Nin ye misali dwo ye, minnu ye mogo dwo deme k'ƙu ka balocogo yiriwa. Kewale dwo jaabi ka teli, dwo kuntaala ka jan. Ni mogo ka benkan ye, aw be se ka fen boloda min ka ni aw ka sigida ma.

Balocogoyirwali fere

Du be ka nako sene

Ka dugukolonon keke walasa dugukolo kana tige ji fe

Ka senefenw falenfalen

San fila o san fila, aw be senefenw falenfalen walasa ka fanga kura di dugukolo ma, i n'a fo sho, shoni, tiga, walima yirini ni nakofen werew.

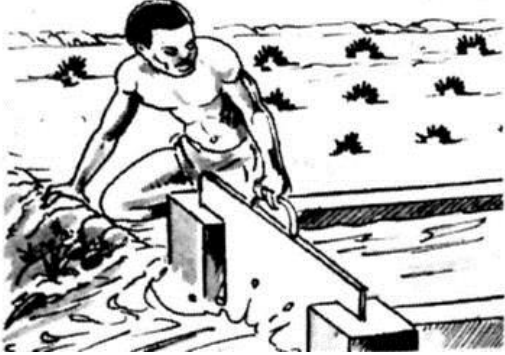
N'aw ye kaba sene jina,

San were aw be sho sene.

Ka fεερω sigi sen kan walasa ka balocogo puman sabati

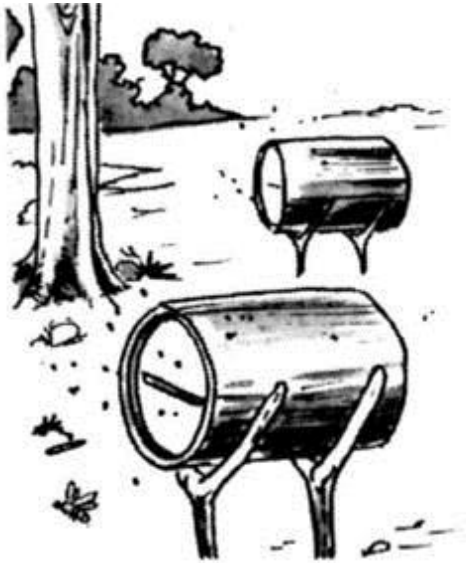
Aw be jibolisiraw dilan

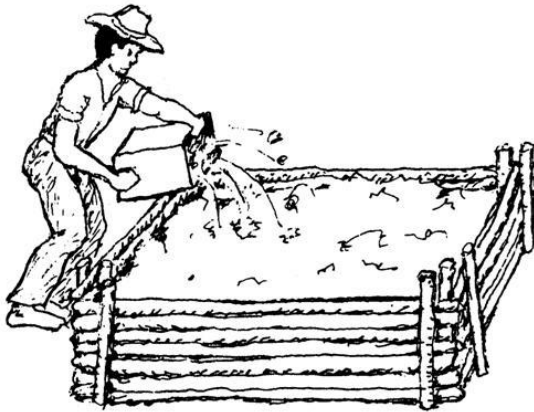
Aw be jegemarayorow dilan

Aw be di diboyorow dilan

Nɔɔɔ

Farafinnɔɔɔ

Sumanw maracogo puman

Suman maracogo puman k'a tanga jinew ka tijeni ma.

Bangekɔɔsi fɛɛɛw

walasa denbaya kana bonya ani a ka to here kɔɔ.

Ka baara ke ni hakilina kuraw ye

Lala hakilina minnu fɔra ka teme, olu bee te se ka ben aw ka sigida la. A dow be se ka ke n'aw sera k'u yelema ka ben n'aw ka taabolow n'aw bolokɔɔfɛnw ye. Walasa k'a don ko fɛere do ka ni, a ka fisa mɔɔɔ yere k'a sifile fɔɔ.

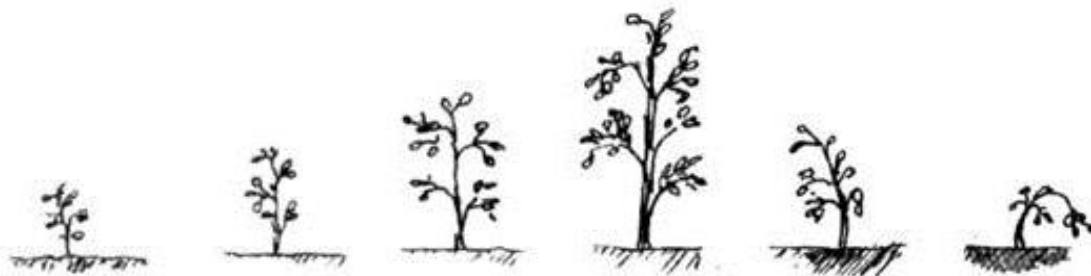
N'aw bena baara ke ni hakilina kura ye waati o waati, aw b'a dan hake la fɔɔ. N'aw y'a damine ke ni hake ye, n'a ma je, a tijeni tena bonya. N'a jena, mɔɔɔw ben'a ye ani k'a ladege ka caya.

N'aw ye hakilina kuraw labaara, n'a ma ne aw bolo, o kana aw fari faga. O yere ka kan ka ke sababu ye aw ka segin a kan ka yelema dɔw don a la. A kera a fen o fen ye, mɔgo be faamuyali sɔɔ ko jeni n'a nebaliya be la.

Nin ye hakilina kura dɔ waleyali misali ye. A delila ka fɔ aw ye ko shɔ suguya dɔw ye balo pumanba ye, i n'a fɔ soja (sunbalashɔ). Nka, a be se ka sɔn aw ka dugukolo kan wa? Hali n'a sɔnna, mɔgo ben'a dun wa? N'aw b'a sene, aw b'a laje yɔɔ fitinini 2 walima 3 la minnu kecogo te kelen ye nɔgo ni jiko la. Ni shɔ sɔnna yɔɔ min na, aw b'a caman sene yen. Nka, aw be to k'a laje yɔɔ werew la. Lala, a bena laban ka ne.

Lala, a sene senfe, aw bena yelema don fen caman na, i n'a fɔ dugukolo suguya, nɔgo keli, ji hake, sumankise suguya. Nka n'aw be yelema don kow la, a ka fisa ka yelema kelen kelen dɔɔn don a la walasa aw ka se ka taabolo pumanw dɔn.

Walasa k'a dɔn ko nɔgo nafa ka bon soja ka mɔ na ani ka ji keta hake jateminɛ, aw be sumankise suguya kelen sene yɔɔ fitiniw kɔɔ minnu ka tile n'a ji sɔɔta be ye hake kelen ye. San'aw k'a dan, aw be nɔgo ke nin cogo la:

Nɔgo ma ke yan Nɔgo pelu ne 1 kera yan Nɔgo pelu ne 2 kera yan Nɔgo pelu ne 3 kera yan Nɔgo pelu ne 4 kera yan Nɔgo pelu ne 5 kera yan

Nin misali y'a jira ko nɔgo ka baaranɔ jeni be bɔ a hake de la; a caman keli be fiɛ bila suman na. Nin ye misali dɔɔn de ye. Aw yere ka jateminɛ be se ka bɔ ni jaabi were ye min ni nin te kelen ye. Aw yere k'a sifile.

Bange kɔɔsi fɛɛɛ walasa hadamadenw k'u balo sɔɔ dugukolo la

Keneya baarakela ka kan k'a ke cogo be la ka denmisenw ni n'u ka keneya lakana. Ni denmisenni sata dɔgoɔyara k'o sababu ke aw ye; aw k'a dɔn fana k'o bena geleya lase aw ka sigida ni denmisenni ma don nataw la. Ni mɔgo sata dɔgoɔyara, o kɔɔ ko mɔgo be caya. Waati nataw la, o be na ni kɔngɔ ye barisa dugukolo be se ka mɔgo hake dɔ dɔɔn de balo.

Dugumɔɔ cayali be se ka kɔngɔ kele waati dɔ kɔɔ n'u ye dugukolo mine ka ne walasa balo caman ka sɔɔ. Nka, ni bangebaw beka den caman sɔɔ, n'o denw fana ye den caman sɔɔ, don dɔ bena se dugukolo walima balo tena beɛ labɔ tuguni.

Bi denmisenw ni lakanani be se ka ke olu denw ka saya sababu ye don nataw la. O de bena ke ni bangebaw beka den caman bange. A kɔɔsira k'o de beka ke yɔɔ caman na bi.

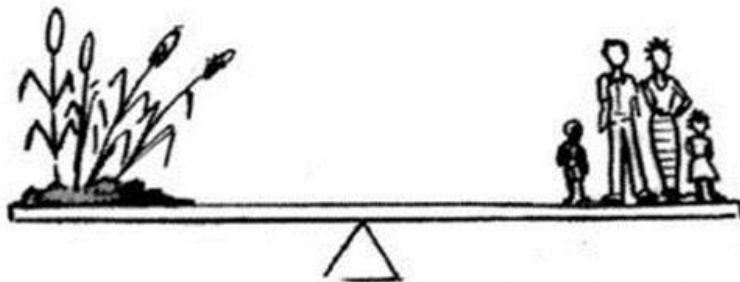
Aw ka baara kun fɔɔ bena ke ka bangekɔɔsi nafa neɔɔ mɔɔɔ ye. Nin nafa ka bon kɔsebe ka d'a kan, senekeyɔɔ bere te mɔɔɔ bolo tuguni u be se k'u ka denbaya balo sɔɔ yɔɔ min na ka ne.

Bangekɔɔsi feereɔ neɔɔlen don gafe in sigida dɔ la. Aw y'a laje minnu be se ka ke aw ka yɔɔla ani mɔɔɔ be minnu fe. Aw y'aw jija ka bangebaw ni lajiginimusow kunnafoni bangekɔɔsi feereɔ kan.

Tuma caman, mɔɔɔ b'aw segere keneyakow la k'a sababu ke ko denbaya ka bon. N'aw ye muso ye min ka bange ka teli, a segennen don, jolidese b'a la ani nɔɔ t'a sin na k'a den balo, walima n'aw ye den ye balodese be min na, walima aw ye du ye, denmiseniw ka ca du min kɔɔ, se dun t'u ye; aw be bangekɔɔsi neɔɔ bangebaw ye. Tuma caman, i b'a sɔɔ muso dɔ t'a fe ka den were sɔɔ, nka a t'a kuma fɔ abada ni mɔɔɔ ma baro k'a fe bangekɔɔsi kan.

Bangekɔɔsi ye feereɔ pumanba ye, aw be se ka mɔɔɔ deme ni min ye. Ni mɔɔɔ ma sɔn ka furance don denw ni jɔɔɔ ce, o b'a jira ko mɔɔɔ sata bena caya waati nataw la.

N'aw be mɔɔɔ deme ka denmisen saya kele, aw ka kan k'u deme fana u kana den caman sɔɔ, u te se ka minnu feereɔ, k'u don kalan na ani k'u balo.

Denbaya kana caya ka teme dugukolo seneta kan

Nebilabaara ka geleyaw kunbenni n’u keleli keje ni jɔɔɔn ye

Geleyaw keleli n’u kunbenni kejeni jɔɔɔn ma, o ye ka sisan makow ni waati nataw makow keje jɔɔɔn ma. Keneya hukumu kɔɔɔ, aw ka kan ka mɔɔɔw segere, ka baara k’u fe ani k’u deme ka jaabi sɔɔɔ u mako gelenw na. Tuma dɔw la, mɔɔɔw be geleyaw ni banaw nɔɔɔyacogo dɔɔɔn de jɔɔɔni. O de la, aw ka haminan fɔɔɔ ka kan ka ke **u demeni ye walasa u ka se k’u yere furake.**

Nka, aw y’aw hakili to don nataw la. N’aw be sisan makow jɔɔɔn, aw be mɔɔɔw deme walasa u k’u hakili to don nataw la. Aw b’u deme u k’a dɔɔɔn ko bana ni geleya caman be se ka kunben, ani k’u yere be se ka baara ke min b’u tanga.

Nka, aw y’aw kɔɔɔsi: Mɔɔɔ minnu ka baara ye ka keneya sabati, u be danteme tuma dɔw la. K’u ni to bana nataw kunbenni kan, u te sisan banaw n’a geleyaw jate kɔɔɔsebe. Fije be se ka bila u ni mɔɔɔw ka baaranɔɔɔɔnya la k’a sababu ke u teka feere sɔɔɔ u haminankow la. O kɔɔɔn, u be dese k’u ka jɔɔɔsi baara fanba ke.

Banafurake ni banakunben be be taa jɔɔɔn fe. Ni kɔɔɔn kera bana ma, o b’a to a te juguya. N’aw ye mɔɔɔw deme k’u ka keneyako geleyaw dɔɔɔn ani k’u furake kabini u damine na, aw be se ka tɔɔɔɔ caman bali.

Bana furakeli jona ye kunbenni feere dɔ ye (wuli tuma dɔn ka fisa ni n sen ka di ye).

N’aw b’a fe aw ni mɔɔɔw ka ke baaranɔɔɔɔn ye, **aw b’u segere.** Aw b’aw jija u ka faamuyali sɔɔɔ bana kunbenni n’a furakeli nafa kan. O be bɔ mɔɔɔw taabolo la ani u ka bana minɔɔɔcogo n’a furakecogo la. N’aw bek’u deme ka faamuyali sɔɔɔ, k’u taabolo falen ani ka jateminɔɔ ke u ka banakow la, aw bena a ye ko bana kunbenni feere de bena matarafa.

N’aw b’a fe den banabagatɔ ba k’aw lamen, aw man kan k’a fɔ a ye ko banakunben ka fisa ni banafurake ye. Nka, k’aw to den furakeli la, aw be se k’a jira a la ko banakunben fana nafa ka bon.

Aw b’aw ka baara jɔɔɔsin banakunben feere ma, nka aw kana mɔɔɔw diyagoya.

N’aw be mɔɔɔw furake, aw b’u kalan banakunben feere la. Misali la, ni muso dɔ n’a den nana ko tumu b’a den kɔɔɔ, aw be den furakecogo juman jɔɔɔ a ye. Aw be waati dɔ kerɔnkerɔn ka tumu sɔɔɔcogo jɔɔɔ den ni ba be lajelen ye, ani feere

minnu be se ka tige k'i yere tanga tumu ma (aw ye sigida 11 laje). Aw be to ka taa b'u ka so, nka aw kana u jalaki; aw b'u bilasira yerefurakecogo puman na.

Furakeli waati, aw be banakunben feereƙw fana jefo.

Furaw takun ani u tata hake

Baara min ka gelen n'a nafa ka bon, o de ye ka mɔgɔw lafaamuya furaw takun na ani u tata hake la. Tubabufura dɔw nafa ka bon kɔsebe barisa u be se ka niw kisi. **Nka, fura kerenkerennen te yen ko bana dɔ te se ka furake min kɔ.** Farikolo yere be se ka bana kele k'a sababu ke lafiya ye, balo puman ani feere nɔgɔmanw.

Tuma dɔw la, mɔgɔ dɔw bena fura jini aw fe k'a sɔrɔ a jeci t'u ye. Aw ben'a fo k'aw be fura dɔ d'u ma walasa k'u la nisɔndiya. Nka n'aw y'o ke sije kelen, n'u keneyara, a bena ke u hakili la k'u keneyara k'a sababu ke aw ni fura ye, k'a sɔrɔ u yere farikolo de ye bana kele.

Sani aw ka ke sababu ye mɔgɔw ka siri fura la, aw b'aw jija ka fura **takun** jefo u ye. Aw be se ka fen fo u ye min be se k'u deme ka bana kele.

O cogo kelen na, aw b'a to a tigi be da a yere la ka teme fura kan. Aw be mɔgɔw tanga furaw kɔlɔlɔ ma k'a d'a kan, **fura si te yen farati te min na.**

Aw y'aw hakili to a la ko fura be se ka mɔgɔ faga i n'a fo marifa!

Mɔgɔw ka teli ka fura jini bana minnu na k'a sɔrɔ a jeci t'u ye, olu file: (1) mura gansan, (2) murasɔgɔsɔgɔ ani (3) kɔnɔboli.

Mura gansan fura puman de ye k'i lafiye, ka jimafen caman min walima ka asipirini (*aspirine*) ta. Penisilini (*pénicilline*), tetarasikilini (*tétracycline*) ani banakise fagan fura werew te se ka mura furake.

Ji caman minni be kaari yeelen ani k'a boli nɔgɔya **murasɔgɔsɔgɔ** ni sɔgɔsɔgɔ gelen na ka teme siroji kan. Kan kɔnɔna fana wusuli jikalan na, o be sɔgɔsɔgɔ

naɔɔɔɔɔɔ kɔsɛbɛ (aw ye sɛbɛn jɛ __ lajɛ). Aw kan'a to mɔɔɔɔɔɔ ka siri siroji ni fura werɛw la minnu jɛci t'u ye sɔɔɔɔɔɔɔɔ furakɛli la.

Fura tɛ foyi jɛ denmisenw ka **kɔɔɔɔɔɔ** caman na. Mɔɔɔɔɔɔ bɛ fura caman ta minnu bɛ se ka kɔɔɔɔɔɔ lasɛ u ma, i n'a fɔ neyomisini (*néomycine*), siterepitomisini (*streptomycine*), antero- viyofɔrimu (*entéro-vioform*) ani kuloranfenikɔli (*chloramphénicol*). **Fɛn min nafa ka bon denmisen ma kɔsɛbɛ, o ye ka jimafɛn caman min ani ka dumuni nafamaw dun** (aw ye sɛbɛn jɛ XXX lajɛ). **Ba de bɛ se ka den ka keneya sabati, nka fura tɛ.** N'aw bɛ se ka denbaw demɛ u k'u ka kokɛtaw faamu, o bɛna denmisen caman ni kisi.

Furaw dili n'u tali ka ca kojugu dɔɔɔɔɔɔɔɔ ni mɔɔɔɔɔɔ gansan werɛw fɛ. O waleya ninnu man jɛ k'a da kun caman kan:

- Wari latijɛ don, barisa wari min bɛ don fura la, n'i y'o don dumuni na, o nafa ka bon kɔsɛbɛ.
- A bɛ mɔɔɔɔɔɔ siri fɛn na, fɛn min jɛci t'u ye (a se t'u ye tuma caman);
- Farati bɛ fura suguya bɛɛ tali la. Jɛci tɛ fura o fura tali la, o bɛ se ka kɔɔɔɔɔɔ lasɛ mɔɔɔ ma.
- Ni furaw bɛ to ka ta bana misɛnw na, u tɛna foyi jɛ bana gɛlɛnw na;

O misali dɔ ye kuloranfenikɔli ye (*chloramphénicol*). Nin fura jumanba tali banamisɛnw na yɔɔɔ dɔw la, o y'a to a tɛ se ka tifoyidi (typhoide) furakɛ bilɛn. A takojugu y'a kɛ a tɛ se ka tifoyidi (*typhoide*) banakisɛ faga tuguni.

K'a da nin kun fɔlɛn bɛɛ kan, furaw tali ka kan ka dan hake la.

Nka o bɛ se ka waleya cogodi? Sariya gɛlɛnw talɛn, fura dɔnbaga jana minnu bilala ka furaw tali yamaruya, ninnu si ma se ka furaw takojugu bali. Nin sariya ninnu tɛ sira sɔɔɔ abada ni mɔɔɔɔɔɔ ma kunnafoni ka jɛ furaw tacogo kan.

Keneya baarakɛlaw ka baara fɔɔɔɔɔɔ dɔ ye ka mɔɔɔɔɔɔ lafaamuya u ka furaw ta u tacogo la ani k'u tata hake dɔn.

Nin nafa ka bon yɔɔɔɔɔɔ la, tubabufuraw jɛnsɛnnɛn don yɔɔɔ minnu na ka caya.

Ni kun tɛ fura tali la, aw y'a kun ɲefɔ mɔɔɔw ye ka ɲe.

Ka kunnafoni caman sɔɔɔ furaw tali, u takun an'u tabaliya kan, aw be sigida 6 laje, seben ɲe 49. Ka kunnafoni caman sɔɔɔ pikiri keli la a kekun an'a kebaliya kan, aw be sigida 9 laje, seben ɲe 65. Ka farafinfura kecogo numan dɔɔn, aw be sigida 1 laje.

ɲetaa baara waleyalenw be dɔɔn cogodi? (sɛgɛsɛgɛli)

Aw ka keneya baara hukumu kɔɔɔ, aw be to k'aw kɔfile aw ka baara la, aw ni sigida mɔɔɔw sera ka min ke ɲɔɔɔn fɛ. Yelema jumenw kera ka keneya ni hadamadenw ka lafiya yiriwa?

Kalo o kalo walima san o san, aw be se ka baaraw seben, aw b'a dɔɔn baara minnu nɔ jate be se ka mine. Misali la:

1. ɲegen be du joli kɔɔɔ?
2. Senekela joli y'u sendon u ka dugukolo n'u ka sumanw yiriwali baara la?
3. Denba joli ni den joli be kalan ni fɛɛɛw dɔw sɔɔɔ minnu dabɔlen don denw kama minnu tɛ san duuru bɔ?

Nin ɲininkali suguyaw b'aw demɛ ka **baara kelen** nɔ jateminɛ. Nka, walasa k'o baaraw nɔ jateminɛ, aw be ɲininkali werɛw k'aw yere la, i n'a fɔ:

- Sani aw ka ɲegen sen, kɔɔɔboli tun be den joli mine walima tumu tun be den joli kɔɔɔ kalo temenen walima san temenen na?

- Den joli girinya hake ka ni walima do farala joli girinya kan u ka mojatemineseben kan, n'an y'a sanga waati la, waati min feere tun ma damine denw kama, den minnu te san duuru bo?
- Yala, den sata hake ka dogo sisan ka teme folo kan wa?

Walasa ka baara do no jateminε, aw ka kan ka kunnafoni dow fara jagon kan sani baara ka damine walima a kofe. Misali la, n'aw b'a fe ka sinji dili nafa jefo denbaw ye, aw ka kan ka denbaw hake don minnu beka sinji dili matarafa ka ban. O ko, aw be baara in damine. San o san, aw be denbaw hake jateminε minnu beka sinji dili matarafa. O cogo de la, aw be se k'aw ka baara kelen nafa ye.

Aw ka kan ka kuntilenna dow sigi aw yere ye. Misali la, aw ni dugu keneyaton b'a jini keme keme sara la, ko du bisegin (80%) ka jegen soro sani san ka ban. Kalo o kalo, aw be jateminε ke. Kalo wawo kofe, n'aw y'a ye ko du keme o keme, tila saba doron de ye jegen soro, o b'a jira k'aw ka kan ka baara ke ka t'a fe walasa k'aw ka kuntilenna soro.

Ka to ka kuntilenna sigi i yere ye, o be mago deme ka baaraba ke ani ka no bo.

O b'a to aw k'aw ka baara no jateminε, ka fen dow hake don ani k'u suman sani baara ka ke, baara kono ani baara kofe.

Nka aw y'a don ko: aw ka baara fanba ka jasin aw ka sigidamogow ka keneya ma, o hake te don. O be kuma aw ni mogow ceta kan, baarajogonya mogow fe, mogolandiya bonyali, jogyotigiya, jeryogonya ani jigiya. Nin fen ninnu jate hake te se ka don. Nka aw b'aw hakili to u la n'aw be yelema kelenw kolosi.

Ka donniya soro mogolakalan sen fe Keneyabaarakela be i n'a fo karamogo.

N'aw ye keneyabaaraw damine, aw bena a ye ko a baara je ka misen ani a ka gelen. Tije na, aw tena no jename bo n'aw kelen doron b'a fe ka keneya baaraw ke.

Yelemaba fosi tena don kow la ni sigidamogow m'u jogyo fa u yere ka keneyako la.

Sigidamɔɔw tɛ hɛrɛ sɔɔ mɔɔ kelen ka baara la, nka a bɛ sɔɔ bɛɛ de ka ɛsiri la. O la, bɛɛ ka kan k'i hakilina di ani k'i jɔɔ fa.

O de la, aw ka baara fɔɔ ka kan ka kɛ denmisenw, bangebaw, karamɔɔw, keneyabaarakɛla tɔw ani mɔɔ wɛrɛw lakanani ye.

Mɔɔlakalan ye fɛn ye aw ka kan ka min dege, n'o ye ka mɔɔw demɛ aw bɛɛ ka taa jɛfɛ jɔɔ fɛ. **Karamɔɔw juman tɛ mɔɔ ye min bɛ hakilinaw diyagoya mɔɔw kan, nka mɔɔ don min bɛ mɔɔ tɔw demɛ ka hakilina kuraw ta u yɛrɛ ye ani ka fɛn kuraw dɔn.**

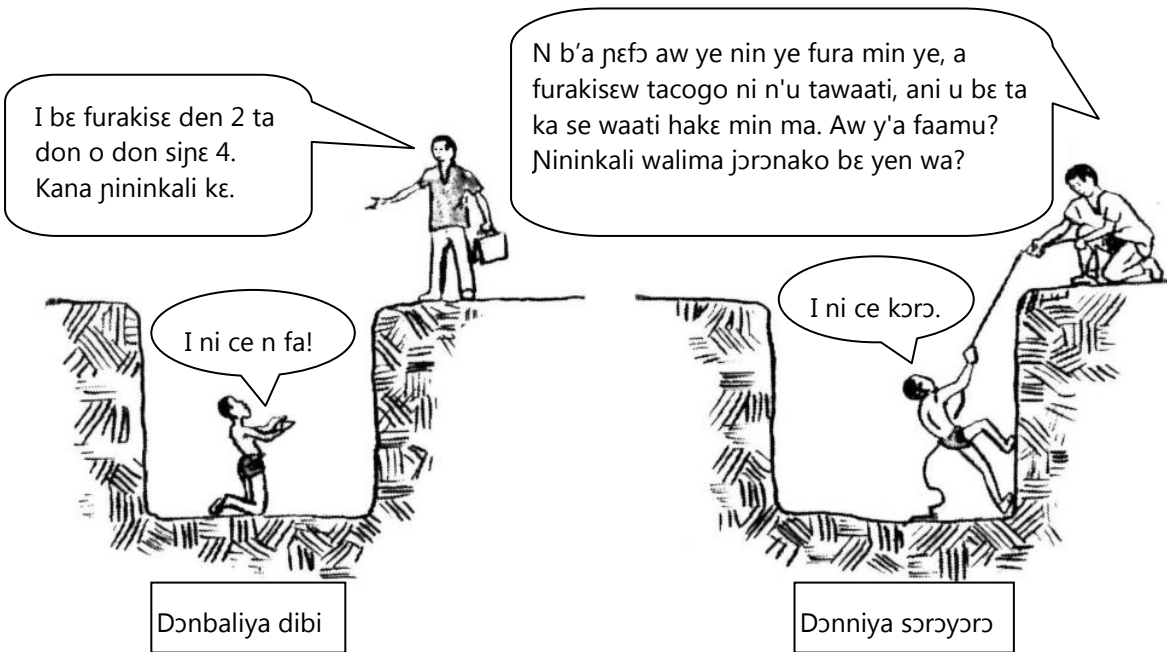
Mɔɔlakalan ni kalan sɔɔli man kan ka dan lakɔli walima dɔɔtɔɔso dɔɔn na. U ka kan ka kɛ sow kɔɔ, forow la ani siraw kan. Aw ka mɔɔlakalan waati juman ye banabagatɔw furakeli waati de ye. Nka aw ka kan ka hakilina falɛfalɛn kɛ, ka kunnafoniw di ani ka mɔɔw demɛ u k'u hakili jakabɔ ani ka baara kɛ jɔɔ fɛ waati bɛɛ.

Aw bɛna hakilina dɔw sɔɔ sɛbɛn jɛ nataw kɔɔ minnu bɛ se k'aw demɛ aw ka baara la. Misaliw dɔɔn don. Aw yɛrɛ bɛna hakilina wɛrɛw sɔɔ aw yɛrɛ ye.

Furakeli taabolo fila

K'i mako don mɔɔ tɔw la.

Ka mɔɔtɔw dege u k'u mako don u yɛrɛ la

Ka kɛ sababu ye mɔɔw sirilen ka to i la ani u kana se u yɛrɛ kɔɔ .

Ka yɛrɛta, senyɛkɔɔ ani kɛlenya dusu don mɔɔw la.

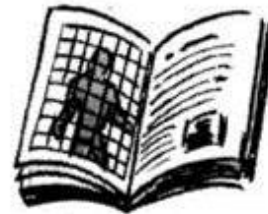
Kalankeminew

Tabulo bennen don jamalakalan na barisa aw be se ka ja kuraw laben u kan tuma bæ.

Ja belebelebaw. “Ja kelen nafa ka bon ni kumakan bakelen ye.” Ja gansanw dɔɔɔ walima ja makutulenw be se ka dulon dɔɔɔɔɔɔɔɔ kɔɔɔ walima yɔɔɔ la, mɔɔɔ be se k’u ye yɔɔɔ minnu na ka ɲɛ. Aw be se ka gafe in kɔɔɔjaw ɲɔɔɔɔ dɔɔ laben.

Ni aw ma se ka ja ninnu laben ka ɲɛ u janya ni u bonya keɔɔɔ la, aw be karew ci ja kan ni kiriyɔɔɔ ye aw b’a fɛ ka ja min laben.

Aw be tila ka o kare ninnu hake ɲɔɔɔɔ ci walanda belebele kan walima karitɔɔɔ dɔ. Aw be sɔɔɔ ka segin ja in kan o kare ninnu fɛ ka jigin.

Ni mɔɔɔ be dugu kɔɔɔ min be se jadilan na walima pentiri la, aw be se ka o tigi bila k’a baara ke. Aw be se ka dugu denmisenniwi bila ka jaw dilan fana kokɛɛɛw kelen kelen kan.

Mali la, karamɔɔɔ be wulakɔɔɔmɔɔɔɔ lakalan ka caya ni jaw ye dugukolo kan. U be taamasijɲɛw ke ni fenw ye i n’a fɔ finfinmugu, bukurije, kabakuru misenniwi, yiribulu ani o ɲɔɔɔɔna caman.

Jaw dilancogo ni u kecogo be se ka ke sababu ye ka cikan lase. Misali la, n'aw b'a fe ka kuma denbaw ni lajiginnimusow fe barajuru tigelicogo kan, aw be se ka bebedeni do ta k'o ke den ye. Aw be finikolon do n'aw barakun na k'o ke barajuru ye. Lajiginnimuso minnu b'a baara jeda, olu be barajuru tigecogo nejira mago to la.

Jaw walima filimuw labennen be soro dipe fan caman na keneya kan. A do faralen don joko kan walasa ka maana do jefo. Jabarani do be yen minnu be se ka don batiri la walasa ka jaw file.

Gafe in laban na, an bena kalankeminew dilan yoro fo aw ye aw be se k'u soro yoro minnu na n'aw bena aw ka dugumogow kalan keneya kan.

ENDA Tiers-Monde be se k'aw kunnafoni nin minew sorogogo kan. Mali la, minew be se ka soro C.N.I.E.C.S la (*Centre Nationale d'Information d'Éducation et de Communication en Santé*).

Hakilina dicogo werew

Maana do boli

Ni fen do jefo ka gelen aw bolo, ko koro do temenen maana boli be se k'aw deme k'o jefo.

Misali la, n y'a fo aw ye ko dugu mago were be se ka bana sidon ka teme dogoro kan, a be se ka ke aw te da n na. Ni ne ye Awa ka maana jefo aw ye, a ka ca a la, aw bena faamuyali soro. Awa be baara ke Farafina tilebinyanfanfe jamana dogoro la min ka baara jesinnen don balo nafama soroli n'a duni ma.

Don do la, den banabagato do nana o dogoro in na. Den in bora u kerfedugu dogoro la barisa yen dogoro y'a jira ko balodese b'a la. Sogogog tun b'a la fana dogoro yere ye sogogogofura seben a kun. Den in ka bana ye Awa kono fili. Awa tun b'a kalama ko se te den in somogow ye, ani ko o den kelen in koro banna o ma teme dogokun damadaw kan. Awa

taara bɔ o du kelen in kɔɔ, a y'a sɔɔ ko den banabagato
 kɔɔkɛba tun menna bana na. N'a tun sɔɔsɔɔɔra, basi be bɔ.
 Awa seginna ka taa dɔɔɔɔɔso la k'a fɔ dɔɔɔɔɔkɛ ye ko den in
 ka bana be sɔn ka ke sɔɔsɔɔɔnije ye. Tuma min na u ye
 sɛsɛsɛgeli kɛ, u y'a sɔɔ ko tɔɔe tun be Awa fɛ. Aw y'a ye!
 Keneya baarakela were kɔnna ka bana sidɔn dɔɔɔɔɔ yere ɔe
 barisa a tun be mɔɔɔw dɔn, wa a tun be taa bɔ u ye u ka so
 fana.

Maana bɔli be kalan diya. Ni keneyabaarakelaw be se ka to ka kow maana bɔ, o
 be kalan faamuyali nɔɔɔya.

O la, "N'i ma tu gosi, i tɛ tu kɔɔ ko dɔn"

Awa ye nin hakilina de faamuya. O de y'a to a taara bɔ banabagato in ka so
 walasa k'a tɛge da bana in ka kow kise kan, i n'a fɔ an bɔra ka kuma lankali cogo
 min na. Ni Awa tun y'a sigi dɔɔɔɔɔso la ten, lala a tun tena hakilina sɔɔ den in
 ka bana cogo la.

Ka ɔɔɔɔɔ bɔ

ɔɔɔɔɔ minnu be kuma sigidakow
 kan, mɔɔɔ b'olu bɔli mine ni sebe ye.
 Mɔɔɔ min be mɔɔɔw kalan, o be se ka
 ɔɔɔɔɔ dɔ laben ni a ka kaladenw ye,
 keneya baarakela dɔ walima aw yere.

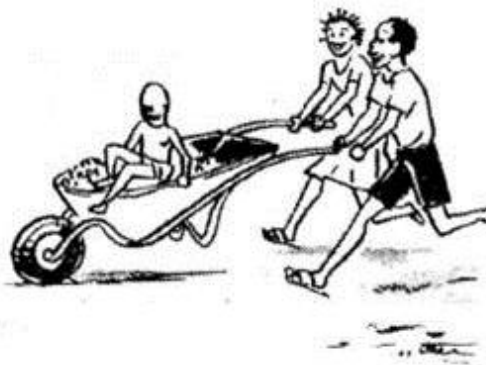
Misali la, k'a jira ko dumuni ka kan
 ka tanga dimɔɔɔw ma, walasa ka
 mɔɔɔw kisi fiɔɔbanaw ma, denmisen
 caman b'u yere kɛ i n'a fɔ dimɔɔɔw ka
 n'u sigi dumuni na min ma datugu. O kɔ, denmisenw bena o dumuni dun ka
 bana. Nka dimɔɔɔw tɛ se ka sigi dumuni na min datugunnen don ka ɔe;
 denmisen minnu b'o dumuni dun, olu tɛ bana.

N'aw beka fɛerew sɔɔ ka kunnafoni di mɔɔɔw ma, o b'u ka faamuyali
 nɔɔɔya ka taa fɛ

Cogo jumen na mɔɔw be se ka baara ke ɲɔɔn fe ka dɔnniya sɔɔ walasa beɛ lajelen ka lafiya

Sira caman be yen min be se ka ke sababu ye mɔɔw ka baara ke ɲɔɔn fe walasa k'u ka haminanw fɔ. Hakilina dɔw file.

1. **Dugu ka keneyatɔn.** Dugu be se ka jekulu dɔ sigi min ka baara ɲesinnen don sigida ka keneya sɔɔli walew ni taabolow ma. Misali la, nɔɔdinge senni walima ɲegen dinge. Keneyabaarakela ka kan ka mɔɔw werew sendon keneyabaaraw la.
2. **Jama ka hakilila falenfalen.** Denbaw ni denfaw ni kalandenw ni cemisenw ni npogotiginiw ni furakelaw ni jamakulu werew be se ka hakilila falenfalen ke u ka lapiniw kan , ni geleya minnu b'u ka keneya kun kan. O baro kun fɔɔ kun ye mɔɔw ka se k'u hakilinaw falenfalen ani ka ɲɔɔn deme u ka fen dɔntaw la.
3. **Ka baara ke ɲenaje kɔɔ.** Sigida ka yiriwa baaraw be se ka taa ɲe jona ɲenajew kɔɔ ni beɛ lajelen y'a jɔɔɔ fa yiriwa baaraw la i n'a fɔ jisɔɔɔ labenni walima dugu saniyali. N'aw ye ɲɔɔndantulonw ke, ka minfenw sumalenw don o sen kɔɔ ka fara bonyamisenniw kan, o be ke sababu ye ka baara yeɛma ka ke tulon ye. Aw y'aw hakili jakabɔ nin n'a ɲɔɔnw na.
4. **Bolofara ɲɔɔnkan.** Ni mɔɔw be je ka baara ke u bolofenw na i n'a fɔ fen marataw ani dugukolo, o be se k'u deme ka musakaw nɔɔɔya. ɲɔɔndeme jɔɔɔ ka bon mɔɔw ka lafiya la.
5. **Ka taa bɔ kalanyɔɔw la.** Aw ye baara ke ni aw ka dugu lakolikaramɔɔ ye walasa ka tulonw ɲejira keneya nasira fe. Aw ye duguma kalanso kalandenw wele u ka to ka na bɔ keneyaso la. Demisenniw lakalanni ka teli, wa u be se ka fen caman ɲejira aw la. N'aw ye sira di denmisenniw ma, u be se ka ke aw demebaga ɲumanw ye.

Demisenw be se ka baaraba ke n'a y'a soro a be ke tulon kono.

6. **Denbaw ni denw ka baroni saniya kan.** A nafa ka bon ka kunnafoni caman di denbaw ni musokonmaw ma ani denmisenw (fo ka se denmisen san 5 hakew ma) denbaw n'u denw ka keneya kun kan. Ni denbaw be to ka taa bo dogotorsoro la tuma caman, o be ke sababu ye u k'u janto u ka keneya la ani ka fen dow kalan. Aw y'aw jija cogo bee la denbaw ka se k'u denw ka peselisebenw mara ka ne, ani ka taa n'u ye dogotorsoro la kalo o kalo walasa ka den girinya n'a si hake seben u kono. Denba faamuyalenw b'u jija fo u denw ka dumuni nafama dun walasa u ka madiya. Hali n'u kalannen te, u b'u jija fo ka den mcogo kolosi u yere ye. Nin baara kofolen ninnu matarafali ka di denba minnu ye, aw be se k'olu deme.
7. **Ka taa bo mcogw ye u ka so:** Aw ye taa bo mcogw ye, kerengerennena na geleya be du minnu kono ni dudenw te son ka taa dogotorsoro la walima u te u sen don dugu forobabaara la. Nka aw ye mcogw bonya ka da u taabolow n'u kewalew kan. N'aw ka mcogwara taa te se ka ke teriya kono, aw kana taa mcogw si ka so, fo n'a kera ko kasara ye denmisen dow soro walima mcogw werew minnu te se k'u yere bo ko la.

Jama ka hakilinaw falenfalen cogo

N'aw kera keneyabaarakelaw ye, aw bena a jateme ko walasa ka se ka mcogw ka keneya yiriwa, aw ka togodiya sababu be bo aw ka mcogw lakalancogo an'aw ka keneya donni na. Ni sigida bee jera ka baara ke mcogw fe, o be se ka geleyabaw lateme.

Kumamugu gansan te mcogw lakalan. Mcogw be lakalan fen na u b'u hakili jakabo min kan, u bolo be min na, u be baroke min kan, u be min ye, ani u be je ka min ke mcogw fe.

Karamcogw puman man kan k'a sigi yoro kelen na k'a be mcogw lakalan. A ka kan ka baara ke ni u ye. Karamcogw puman be mcogw deme ka hakili jakabo ke u ka lapiniw na walasa ka feerew soro u haminankow la. A b'a pini waati bee a ni mcogw ka hakili falenfalen ke teriya ni konona jelenya la.

Aw kana kuma mɔɔɔ fe k'aw to aw sigiyɔɔ la.

Aw be kuma mɔɔɔw fe n'aw b'u cela.

Fen min nafa ka bon nin beɛ la, o de ye aw ka se ka sira numan don mɔɔɔw kɔɔɔ, min b'a to u be baara ke n'u yere ka dɔnniya ye ani ka da u yere la. Tuma dɔw la, fen dɔw man di wulakɔɔmɔɔɔw ye, nka u te sɔɔn k'u yeɛma k'a sababu ke kow nɛdɔnbaliya ye. Wulakɔɔmɔɔɔw caman be yen minnu te seben dɔn, k'a sɔɔɔ dɔnniya caman b'u la. O mɔɔɔw kelenw dun beka yeɛma baarabaw waleya u ka sigidaw la n'u bolominɛw ye, u ka sene yɔɔɔw la ani u ka fen dilannenw na. U be se ka fen nafama caman dilan k'a sɔɔɔ mɔɔɔw kalannenw te olu dilancogo dɔn.

N'aw be se ka mɔɔɔw ninnu demɛ u ka bɔ a kalama k'u be fen dɔn ani k'u ka baara kelenw jira u la minnu ye yeɛma don u ka sigida la, o la, u ben'a dɔn k'u be se ka fen caman werɛw kalan ani k'u waleya. Ni mɔɔɔw be baara ke nɔɔɔɔɔɔɔ, o be ke sababu ye u ka se ka yeɛmabaw don u ka keneya n'u ka lafiya la.

Sisan, aw bɛna se k'o nɛɔ mɔɔɔw ye cogodi?

Tuma dɔw la, a fɔli ka gelen aw ma. Nka aw n'u be se ka baroke nɔɔɔɔɔ fe walasa k'u demɛ u ka fen dɔw sɔɔɔ u yere ye. Baro kɔɔɔ, aw yere ka kuma mɔɔɔya, aw be se ka baro damine ni nininkali dɔw ye. Ja dɔw be se k'aw demɛ i n'a fɔ min file seben kan. Aw be ja dɔw labɛn aw yere ye i n'a fɔ sow, mɔɔɔw, baganw ani sumanw be min na ka ben aw ka sigida ta ma.

Aw ye baara ke ni jaw ye minnu be mɔɔɔw bila hakilijakabɔ ni hakili falɛfalɛn na.

Aw ye nin ja ƙoƙon jira jamakulu do la ani k'a fo k'u ka kuma a kan. Aw ye jininkali ke magoƙoƙo la u ka kuma u ka dontaw kan ani u be se ka min ke. Nin ye misali damadaw ye:

- Ninnu ye magoƙoƙo jumenw ye ja kan? U ka jenamaya be cogodi?
- Nin sigida tun be cogodi sani magoƙoƙo k'a ke sigiyawo ye?
- Nin yelemalicoƙo ninnu beka geleya jumen don sigidamagocokokoko ka keneyako n'u ka lafiya la?
- Nin magoƙoƙo tun be se ka yelema were jumen boloda? U tun be se ka fen were jumen kalan? Mun y'u bali? U be se ka fen jumen kalan halibi?
- U ye sene dege cogodi? Jon y'u lakalan?
- Ni dokotawo walima lafasabaga tun nana sigida in na k'a sawo wari t'u bolo, baarakemine t'u bolo i n'a fo nin yawomagocokokoko, yala u tun bena se ka seneke ka je wa? Munna? U tun te se k'a ke ka je wa? Munna?
- Nin sigidamagocokokoko n'an ka kan fen jumen na?

Jama ka hakilifalenfalen de b'a to magoƙoƙo be da u yere la ani k'a don ko olu fanga be se ka fen daw yelema. O b'u dema fana u k'a don k'u sen be u ka sigida baara la.

Kalan damine na, aw b'a sawo a ka gelen magoƙoƙo ma k'u hakilinaw di. Nka waati do be se, aw ben'a ye u b'u ka hakilinaw di u yere ma ani ka jininkali nafamaw ke. Aw ye dusu don u la u kana siran k'u hakilinaw di. Minnu be kuma kosebe, aw b'a jini u fe u k'a to bee k'i hakilina di.

Aw be se ka ja suguya caman werew dilan ani jininkaliw, minnu be baro paka walasa mɔɔw ka se ka geleyaw n'u sababuw ani u kunbencogo jini k'u dɔn.

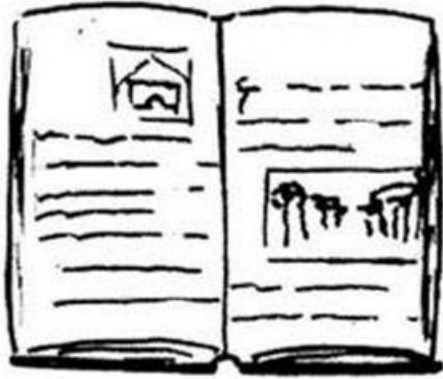
Ja min file, aw be se ka jininkali jumɛnw ke walasa mɔɔw ka se k'u hakili jakabo fenw kan minnu be fiyen bila denmisenniw ka mɔɔya la?

Aw y'a laje ka na ni jininkaliw ye minnu be wolo dɔ werew la walasa mɔɔw k'u yere nininka. Ni mɔɔw ye hakilijakabo ke nin ja kan, aw miiri la u ben'a fɔ ko mɔɔ joli ka saya sababu be sɔɔ kɔnɔbolibana fe?

Nin gafe in labaaracogo puman

Sɛbɛndɔnna bɛɛ be se ka baara ke ni gafe in ye. Hali mɔɔw minnu te sɛben dɔn, olu fana be se ka dɔnniya dɔ sɔɔ ni u ye gafe in kɔnɔ jaw laje. Nka walasa ka se ka baara ke ni nin gafe ye ka jɛ, o k'a sɔɔ kalan dɔni be mɔɔw la. Lapiniw sɔɔsira ka ca.

San'aw ka gafe in di mɔɔw ma, aw ka kan k'a d'a la k'u be gafe in famu ani k'u b'a la baaracogo dɔn. Kerɛnkerɛnɛnya na, aw be fenw jinicogo jɛjira u la gafe in kɔwɔ. Aw b'aw jija mɔɔw bɛɛ ka se ka gafe in kalan walasa u k'a dɔn fen min nafa b'u kan, min bɛna ni tijeni ye ani min kɔlɔlɔ ka bon ani ka demɛ jini waati dɔn. Kerɛnkerɛnɛnya na, aw ye sigida 1, 2, 6 ani 9 lajɛ ani taamasijɛ minnu be banajuguw kofɔ sigida 3 kɔwɔ. Aw b'a

jira mɔɔw la ko banakunben ka fisa ni banafurakɛ ye. Aw be to k'a fɔ mɔɔw ye u ka gafe in sigidaw kalan minnu be kuma dumuni nafama ni saniya taabolow kan (saniya ni saniya lahalaw).

Aw b'aw sinsin aw ka sigida geleyaw kan kɔsɛbɛ. Misali la, sɛben jɛ minnu be kuma kɔnɔbolibana kan, aw b'aw hakili to olu la ani k'a sɛgɛsɛgɛ k'a dɔn ko denbatigiw be kenɛyaji nafa dɔn (sɛben jɛ 152). O fen ninnu caman be se ka jɛfɔ dakuru jɛ damadɔ la. Nka n'aw ni mɔɔw be to ka gafe kalan jɔɔɔnɛ ani ka baara ke n'a ye, aw bɛɛ kelen kelen bɛn'a nafa sɔwɔ.

Aw minnu ye kenɛyabaarakɛlaw ye, aw be mɔɔw latiminandiya u ka jekulu fitiniw sigi gafe in kalanni kama ani ka baro ke gafe in sigida kelen o kelen kɔwɔ kumaw kan. Aw y'aw hakili to aw ka sigida kenɛya geleyabaw la, u kunbencogo ani fɛɛrɛ minnu be tigɛ walasa o geleyaw jɔɔɔn kan'aw sɔwɔ don nataw la. Aw y'aw jija mɔɔw ka sini jɛsigi.

Mɔɔw minnu b'a fɛ ka baara ke ni nin gafe in ye, olu be se ka fara jɔɔɔn kan ka ke kulu fitiniw ye k'a kalan. Kulukɔwɔ mɔɔw be se ka hakilina falɛn falɛn ke geleyaw faamucogo, u kelecogo ani u kunbencogo kan. U kelen kelen bɛɛ be se ka mɔɔw wɛrɛw lakalan fen ninnu na.

Walasa ka kalan diya don mɔɔw la, aw be se ka jɔɔɔn dɔw labɛn geleyaw walima banaw kan k'olu jira. Misali la, mɔɔw kelen be se k'a yɛrɛ ke banabagatɔ dɔ ye. Mɔɔwɔw b'u yɛrɛ ke dɔɔwɔw ye ka banabagatɔ jɛninka ani k'a lajɛ. O la, aw be gafe in ta k'a kalan k'a ka bana dɔn ani a furakɛcogo. Jɔɔɔn in sɛnfɛ, u man kan ka jɛnɛ ka banabagatɔ yɛrɛ sendon baro la walasa a k'a ka bana sidɔn ani k'a kunbencogo fɛɛrɛw dɔn don nataw la. Nin jɔɔɔnɔw bɛɛ be se ka ke kalanɔ kɔwɔ.

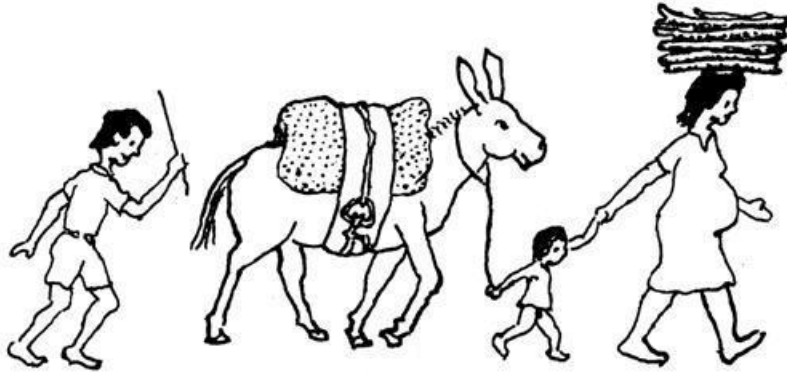
Aw minnu ye kenɛyabaarakɛlaw ye, sira dɔ file walasa ka mɔɔw demɛ ka gafe in labaara ka jɛ: Ni mɔɔw dɔ nana furakɛli la aw fɛ, aw be se k'a bila a ka gafe in kalan walasa k'a ka bana walima a den ta sidɔn ani a furakɛcogo. Nin kɛcogo ka

suma, nka a ka fisa ni aw yere ka baara ke banabagato no na. Aw man kan k'a tigi deme cogo do la, fo n'a filila yoro do la walima ka jine fen nafama do ko. Nin cogo la, hali magwo be donniya soro banafurake senfe.

E min ye dugu keneyabaarakela ye, i kera mago sugu o sugu ye, i jija ka gafe in labaara ka je i yere ni mago werew ye.

Nka aw k'a don ko fen min nafa ka bon banafurake la, aw tena o soro nin gafe in kono wa aw tena a soro gafe were kono. Kenya feere numanw be soro aw n'aw siginonw ce ka d'aw non mincogo n'aw ce danaya kan. Aw be se ka baara ke ni nin hakilina ye n'aw b'a fe keneya ka sabati aw ka sigida la.

David Werner

Aw y'aw hakili to nin na

Nin gafe in dabɔra k'aw demɛ aw ka se k'aw ka keneya geleya caman jɛnabɔ aw yere ye. Ni bana ka jugu walima n'aw sikara fura ketaw la, n'aw be se, aw y'aw jija ka keneyabaarakela dɔ jininka.

